
Н.А.Шип
(Київ)

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ВИЩОЇ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (XIX - початок XX ст.)

Проблема забезпеченості джерелами будь-якої теми історичного дослідження постає перед кожним науковцем. Від їх характеру, кількості та різноманітності, а також походження і стану збереження залежить новизна й глибина висвітлення того чи іншого питання, наближення до об'єктивності в оцінках різноманітних подій та явищ суспільного життя. У колі актуальних проблем, розробкою яких займається історична наука, перебуває і духовна освіта, зокрема вища. Її репрезентує спеціальний навчальний заклад - Київська духовна академія, заснована в 1819 р. на базі зреформованої Києво-Могилянської. Формально вона перестала існувати у 1919 р., але ще деякий час її викладачі індивідуально працювали із студентами на власних квартирах.

Діяльність Київської духовної академії ще не знайшла адекватного висвітлення в історичній науці. Впродовж століття остання була єдиним вищим духовним навчальним закладом в Україні, служила не лише знаряддям русифікаторської політики царату, як вважали деякі дослідники (Д.Дорошенко), а й принесла велику користь в освітній, науковій, видавничій галузях, не кажучи про суто церковно-релігійні справи. Отже, метою цього повідомлення є ознайомлення тих, хто цікавиться освітньою діяльністю духовенства, з неопублікованими джерелами, хоча б часткове вивчення яких сприятиме створенню об'єктивної наукової праці з минулого названої академії. З власного досвіду вивчення проблеми вищої духовної освіти в Україні зазначимо, що ця історія останньої є цікавою і повчальною на фоні загального підвищення у суспільстві інтересу до релігії та церкви в цілому. Її всебічне висвітлення сприятиме формуванню більш гармонійного уявлення про тогочасне суспільство. Адже у ній відбилися різноманітні церковно-релігійні, політичні, соціально-економічні й національно-культурні проблеми.

Найважливішими джерелами вивчення історії Київської духовної академії є документи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Велику цінність мають опубліковані джерела, зокрема "Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии" (У 5-ти томах. - К., 1910. - 1915. Частина останніх є унікальними, оскільки їх оригінали втрачено назавжди, а також "Труды Киевской духовной академии". Весь комплекс джерел складає те підґрунтя, на якому можна реконструювати основні віхи церковно-релігійної історії XIX - початку XX ст., у тому числі вищої духовної освіти. Насамперед це ф. 711, який хронологічно охоплює період від 1804 до 1919 рр. і нараховує 18 787 одиниць зберігання. Як бачимо, вищеназваний фонд утворено в рік прийняття Статуту духовних академії. Тут широко представлено документи, що відбивають її організаційну структуру, господарську діяльність: ф. 711, оп. 3, спр. 1081 - про перебудову приміщення останньої; оп. 7, спр. 2 - про будівництво водопроводу і газопроводу в приміщеннях навчального закладу; оп. 3, спр. 40, 160, 233, 309 - листування з Київською казенною палатою про виділення коштів на утримання академії. Зберігається також багато фінансово-економічних та загальних звітів про її стан, евакуацію до Казані в зв'язку з війною (ф. 711, оп. 3, спр. 3780), про складання проекту

нового Статуту (оп. 3, спр. 2889 за 1906 р.), про затвердження гетьманом П.Скоропадським останнього (оп. 3, спр. 3975 за 1918 р.) й ін.

На особливу увагу заслуговують документи, в яких відбито ставлення викладачів навчального закладу до проблем української мови. Їх вивчення потребує особливої толерантності, оскільки офіційний статус академії примушував її бути законослухняною, через що русифікаторська політика впроваджувалася в Україні також у галузі духовної освіти. Безперечно, частина студентів і викладачів потрапляла під її вплив. Однак, як засвідчують джерела, впродовж XIX ст. академія в мовному питанні виступала з нейтральних позицій¹. Це підтверджується російським літературним критиком та мемуаристом П. В. Анненковим, який у травні 1862 р. в листі з Києва повідомляв про успіхи духовенства в організації народної освіти. При чому, зазначав дописувач, духовні школи дотримувалися "золотої середини між двома таборами - українським і російським - у питанні про мову початкової освіти"². В листах, що зберігаються у відділі рукописів Державної бібліотеки Російської Федерації в Москві, влітку 1863 р. він писав, що навіть у такій цитаделі "православ'я, самодержавства й народності", як Київська духовна академія, посилювалися українські настрої, серед студентів поширюються вірші українською мовою³. А у 1917 р. під час загострення соціальних та національних суперечностей в Україні позиція професорів академії виявилася хиткою. Частина з них поставилася негативно до процесу українізації. У справах 3871 і 3876 (ф. 711, оп. 3 ЦДА України в м. Києві) є відомості про звернення її керівництва до Св. Синоду про відкриття курсів українознавства й водночас обговорення проекту протесту "Проти насильницької українізації Півдня Росії"⁴. Уважне вивчення всіх перипетій, пов'язаних з останньою, свідчить, що викладачі академії неоднозначно сприймали суспільно-політичні події того часу та що в ній існували національно-патріотичні сили.

Документи цього фонду вичерпно характеризують студентство, починаючи від його кількісного й персонального складу та завершуючи відомостями про успішність, поведінку, стан здоров'я, розподіл після завершення навчання (ф. 711, оп. 1, т. 1, спр. 28 - книга поведінки студентів; спр. 1583 - про розподіл випускників; оп. 3, спр. 4793, 4800, 4816, 4880 - курсові роботи студентів; спр. 8348 - про введення форми для останніх; оп. 1, спр. 7213 - теми кандидатських творів) і самі останні, які свідчать про широту їх тематики: "Нужно ли изучение светской литературы для богослова?", "О совести и ее значении в духовной жизни", "Духовная письменность в допетровской Руси", "Публицистическое направление в проповеди нашего времени", "Значение творений Кирилла и Мефодия для болгарской литературы" (оп. 3, спр. 4793, 4800, 4802, 4811, 4816, 4880 й ін). Не менш цікаві за проблематикою й твори абітурієнтів, що зберігаються у згаданому фонді: "Имеет ли какое-либо значение история русской литературы для богословского образования?", "Характеристика произведений Гоголя", "Значение философии в общей системе образования", "Значение Карамзина и Пушкина для русского литературного языка" (оп. 3, спр. 4948, 4952, 4975, 4983, 4984) та ін.

В окрему дослідницьку проблему, яку можна проаналізувати за архівними джерелами, слід винести навчання в академії студентів - іноземців православного віросповідання (оп. 1, спр. 4928, 5944; оп. 3, спр. 1756 тощо). Ознайомлення з документами й публікаціями з історії Київської духовної академії свідчить, що у ній навчалися вихідці з південно- та східнослов'янських країн, які згодом на своїй батьківщині поширювали православну віру, засновували школи, бібліотеки, друкарні. Вони отримували стипендію від Св. Синоду або Міністерства внутрішніх справ. За свідченням джерел, наприклад, у 1894 -

1895 навчальному році в академії навчалося 25 іноземців, 17 з них стипендію виплачував Св. Синод⁵.

Різноманітні джерела архівного фонду Київської духовної академії дають змогу всебічно розглянути стан її забезпечення професорсько-викладацькими кадрами, професійну діяльність останніх: послужні списки (оп. 1, т. 1, спр. 69, 1703, 1858); відомості про їх матеріальне забезпечення, конспекти лекцій (оп. 3, спр. 1274).

Для розуміння важливої ролі Київської духовної академії в розв'язанні церковно-релігійних проблем, здійсненні її викладачами наукових досліджень з філософії, церковної історії, історії України тощо великий фактичний матеріал дають сотні архівних справ як загального характеру, так і персоналій: І Скворцова, В. Завітневича, В. Чеховича, Д. Поспехова, І. Малишевського, П. Юркевича, М. Петрова, С. Голубєва, П. Кудрявцева й ін. Вони наполегливо працювали у галузі підготовки фахівців для самої ж академії та духовних семінарій. Рада академії присуджувала наукові ступені й звання кандидата, магістра і доктора богослов'я та церковної історії. Це питання приверне увагу дослідників з точки зору проблематики й організації науково-кваліфікаційного процесу⁶.

Отже, наукова діяльність академії може зацікавити світських і церковних дослідників. Передусім викладачі і студенти останньої розробляли питання історії церкви, в тому числі минулого духовної освіти. Тому не дивно, що представники не одного покоління вихованців досліджували навчальну, науково-освітню, місіонерську, проповідницьку діяльність своєї alma mater. Архівні джерела свідчать про вагомий внесок її професорів у розробку релігійної ідеології⁷.

Результати наукових досліджень викладачів та студентів виходили окремими виданнями, а також друкувалися в тогочасній періодиці, зокрема "Трудах Киевской духовной академии". Стосовно згаданого журналу з упевненістю можна сказати, що він заслуговує на спеціальне історіографічне дослідження як з боку світських, так і церковних істориків. "Труды Киевской духовной академии" - одне з найтриваліших періодичних видань дожовтневої доби (1860 - 1918 рр.), але досі всебічному критичному огляду не піддавалося, за виключенням першого двадцятиріччя⁸. У згаданому 711 фонді ЦДІА України в м. Києві є відомості про роботу редколегії цього журналу, витрати на його утримання (оп. 1, спр. 7113; оп. 3, спр. 1530); про заснування й діяльність Церковно-археологічного та Історичного музею (оп. 3, спр. 967) та Релігійно-просвітницького товариства.

З питань функціонування академії є відомості також у документах фонду Київської духовної консисторії (ф. 127), що як адміністративна установа православної церкви існувала з 1721 р. (згідно із затвердженням Петром I "Духовним регламентом") до прийняття декрету радянської влади про відокремлення церкви від держави (січень 1919 р.). З 1786 р. до 1832 р. Київська духовна консисторія називалася Дикастерія. Цей фонд нараховує 158 270 справ. У них відбито економічну, культурну, благодійну діяльність церкви, матеріали з'їздів духовенства з питань народної освіти (ф. 127, оп. 675, спр. 187; оп. 680, спр. 29; оп. 682, спр. 776, 777; оп. 778, спр. 373; оп. 851, спр. 423; оп. 858, спр. 269; оп. 860, спр. 379; оп. 864, спр. 431; оп. 998, спр. 116 та багато ін.), документи про вищу освіту (оп. 652, спр. 415; оп. 777, спр. 40; оп. 778, спр. 84; оп. 782, спр. 126). Зокрема справи, що містять загальні відомості про Київську духовну академію, знаходимо в описах 219, 222, 227, , 374, 389; з питань фінансування - 219, 222, 383; про кадри - 219, 227, 231, 379, 386; про студентів - 253, 374, 376, 380, 382 та ін., про святкування 50-річчя навчального закладу - оп. 758, спр. 411.

З документів фонду 707 - Управління Київського учбового округу - можна

дізнатися про дозвіл щодо створення в духовних академіях фундаментальних студентських бібліотек (оп. 296, спр. 27); про результати іспитів із Св. письма, історії, логіки й інших предметів у Московському, Київському, Петербурзькому та Казанському вищих духовних навчальних закладах (оп. 296, спр. 28); промову М. Петрова на урочистих зборах Київської духовної академії 28 вересня 1876 р. "Исторический взгляд на взаимные отношения между сербами и русскими в образовании и литературе", а також звіт останньої за 1875 - 1876 навчальний рік.

Про діяльність Київської духовної академії є матеріали й у ф. 182 (канцелярія київського митрополита), зокрема звіт про ревізію (оп. 1, спр. 153); листування із Св. Синодом про призначення студентів місіонерами в Абхазію (оп. 2, спр. 4) тощо.

Крім архівних документів, важливим джерелом для дослідження історії вищої духовної освіти є рукописні матеріали. Багато з них відрізняються від попередніх своїм неофіційним, неканцелярським походженням. Тому у них часто досить помітно проявляється суб'єктивний фактор. Разом з архівними документами вони створюють повноцінну та різнобічну картину розвитку вищої духовної освіти в Україні.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського колекція рукописів Київської духовної академії (ф. 160) налічує 2214 одиниць зберігання. На жаль, цей фонд не структуровано, справи розміщено не у хронологічному порядку, що ускладнює процес пошуку відповідних матеріалів. Гадаємо, він є також предметом власне джерелознавчого дослідження. Проблема наукового опису і систематизації цієї колекції давно назріла. Для прикладу наведемо деякі назви справ, щоб переконати, що в останній зберігаються цінні історичні матеріали, залучення яких до наукового обігу сприятиме більш глибокому дослідженню академії у загальноісторичному контексті XIX - початку XX ст. Це конспекти лекцій, списки студентів, викладачів, твори вихованців, листування, спогади, тексти церковних проповідей, рукописи церковно-релігійного й історичного характеру, відомості про Церковно-археологічне та історичне товариство, музей, бібліотеку тощо. В матеріалах цього фонду є кілька свідчень про те, що після офіційного закриття у 1919 р. академія ще функціонувала (ф. 160, № 1403 - прохання Є. Чечота її ректорові про зарахування його студентом (березень 1923 р.); ф. 160, № 1404 - аналогічне прохання А. Вороніна (березень 1923 р.); в ф. 191 Д.І. Богдашевського є лист Є. Левитського ректорові Василю про включення його до числа студентів на наступний курс (лютий 1922 р.), а також зошит для запису лекцій з загальнообов'язкових предметів, які читалися студентам у V семестрі (1923 р.)).

Наукову цінність становлять особові фонди деяких вихованців цього навчального закладу, які згодом у ньому ж і викладали, займалися наукою, громадськими справами. Серед них ф. 191 Д. І. Богдашевського, ф. 194 С. Т. Голубєва, ф. 184 А. С. Криловського, ф. 154 П. Г. Лебединцева, ф. 155 Ф. Г. Лебединцева, ф. 335 О. Г. Лотоцького, ф. 175 Ф. І. Титова, фонди академіків АН УСРР, які здобули освіту в Київській духовній академії, - К. Г. Воблого (ф.38), М. І. Петрова (ф. 225). Увагу дослідників приверне, зокрема ф. 162 І. М. Королькова - заслуженого професора цього навчального закладу, викладача грецької мови. Як відомо, там добре було поставлене вивчення класичних мов, про що свідчать і матеріали даного фонду. Крім автобіографічних відомостей про І. М. Королькова, тут міститься багато фактів про діяльність академії, професуру, методику викладання, є програми з грецької мови та літератури.

Для комплексного дослідження історії вищої духовної освіти вищезгадані рукописи особистого походження є незамінним джерелом, яке має свої особливості й потребує, як і архівні документи, критичного аналізу.

В короткому повідомленні неможливо охопити джерела з усіх сфер діяльності Київської духовної академії, що тривала впродовж ста років та сприймалася у суспільстві як органічна складова тогочасної освітньої системи. Ознайомлення з документальними матеріалами дає змогу зорієнтувати дослідників на висвітлення важливих аспектів цієї багатогранної проблеми: церковно-релігійної, навчальної, видавничої і просвітницької діяльності, наукових досліджень у галузі церковної й громадянської історії, філософії, психології, зв'язків академії з православним світом, місця останньої у культурно-освітньому просторі Києва та України в цілому. Це дозволяє сприймати її не ізольовано і збагнути ті ідеологічні, організаційні, фінансові труднощі, які вона переживала у зв'язку з суспільно-політичними подіями ХІХ - початку ХХ ст.

¹ ЦДІА України у м. Києві - Ф. 711, оп. 3, спр. 3872, арк. 3-5, 10-11, 19 зв., 39-40, 66, 68; Шип Н.А. З історії Київської духовної академії // Український історичний журнал. - 1996. - №3. - С.95-96.

² Анненков П. В. и его друзья. Литературные воспоминания и переписка 1835 - 1885 годов. - СПб., 1892. - С.376.

³ Державна бібліотека РФ у м. Москва. Відділ рукописів. - Ф. 447, - к. 3, од. зб. 2, арк. 183.

⁴ Шип Н.А. Київська духовна академія - центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (ХІХ - поч. ХХ ст.) // Український історичний журнал. - 1999. - №2. - С.67-69.

⁵ Шип Н.А. Вихідці з південно- і східнослов'янських країн у Київській духовній академії (ХІХ - поч. ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. - Вип. 9. - К., 1999. - С.332-333.

⁶ ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 711, оп. 3, спр. 517, арк. 1, 3-4; оп. 1, спр. 604, арк. 1, 4, 6.

⁷ Там само. - Спр. 1682, арк. 15-15зв.; спр. 2778, арк. 40-40зв., 60-64.

⁸ Корольков І.Н. Двадцатилетие журнала "Труды Киевской духовной академии". - К., 1883; Шип Н.А. Видавничі і просвітницька діяльність Київської духовної академії // Київська старовина. - 1999. - №3. - С.5-6.